

.....

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

.....

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.2.5>

Т. Ю. Тарасевич

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

РЕАЛІЗАЦІЯ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ БІОТЕХНОЛОГІЙ

У статті досліджено реалізацію соматичних прав людини в умовах розвитку сучасних біотехнологій. Наголошено, що створення й використання нових технологій двояко впливають на права людини. Технічний та технологічний розвиток дає змогу збільшити продуктивність праці, що зумовлює зміцнення економіки, підвищення рівня життя. Окрім того, широке використання нових медичних та біотехнологій підвищує якість і тривалість життя. Розрив між появою й подальшим удосконаленням новітніх технологій та темпами соціальних змін і надалі поглиблюється, що є проблемою для знаходження консенсусних соціальних норм, оцінки їх суспільством та формулювання їх як норм законодавства. У цих умовах складно виробити ефективне правове регулювання виникаючих суспільних відносин. При цьому потрібно дотримуватися балансу між певною широтою меж регулювання для вільного розвитку технологій і наукових досліджень та нормативним закріпленням обмежень і заборон для запобігання ризикам і загрозам людської особистості, її гідності та правам. З огляду на це, система прав людини слугує таким правовим механізмом, оскільки вона має можливість запропонувати правові підходи для регулювання використання нових технологій з урахуванням традиційних цінностей визнання переваги людської особистості та її прав.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають у зв'язку з особливостями реалізації та розвитку соматичних прав людини.

Методологічною основою виступають як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження. У статті були проаналізовані міжнародні акти та чинне законодавство, судова практика окремих держав, а також новітня медична практика у сфері сучасних біотехнологій. Дослідження є результатом узагальнення та систематизації тенденцій та перспектив реалізації конституційного принципу гідності особистості, а також певних загроз в умовах стрімкого розвитку біотехнологій та біоюриспруденції. За допомогою порівняльно правового та формально-юридичного методу встановлені межі реалізації гідності людини крізь призму реалізації соматичних прав.

Метою статті є аналіз правового регулювання соматичних прав, а також практики їх реалізації в умовах розвитку сучасних біотехнологій.

Зроблено висновок, що практика використання засобів захисту прав людини, що діють у сфері генетичних досліджень, особливості генетичної інформації (може належати не лише індивідові, але й спільноті, що не обмежується тільки медичною тематикою), можлива поява нових об'єктів захисту (наприклад, людський зародок) порушують питання про формулювання спеціальних прав, що є складовою частиною системи конституційних прав людини в Україні. Проте не всі вищезазначені права людини, які випливають із положень міжнародних правових актів, що регулюють геномні дослідження, сформульовані в переліку чинних прав людини в Україні.

Ключові слова: права людини, соматичні права, біоюриспруденція, медичне право, біотехнології, верховенство права, правове регулювання.

Вступ. Принциповий вплив на систему прав людини справляє розвиток та використання сучасних технологій. Нині істотні зміни в суспільні відносини вносять нові медичні технології, які знайшли застосування у всіх сферах людського життя і змінили всю соціальну сферу суспільства. З огляду на це, сфера сучасних біотехнологій стає реальністю сучасного суспільства, забезпечуючи підтримку високої якості життя у різних його проявах. Проте, новітні медичні розробки та відкриття не тільки приносять беззаперечну користь, але й несуть низку потенційних загроз. В останні десятиліття прискорився темп змін умов існування людини, оскільки змінюються відносини з природою, усередині суспільства, із державою. Усе це істотно впливає на право, наріжним каменем якого є, безумовно, система прав людини. З огляду на це, особливої ваги набуває наукове усвідомлення впливу новітніх біотехнологій на природу людини та виважена оцінка можливих наслідків їх широкого впровадження у повсякденне життя.

Відзначимо, що сьогодні розвиток робототехніки та створення штучного інтелекту, формалізація його взаємовідносин з людиною безпосередньо змінюють соціальну реальність. Технологічні зміни відбуваються так швидко і змінюють довкілля настільки кардинально, що стосовно аналізованих процесів навіть використовується термін «біотехнологічна революція». Створення й використання нових технологій двояко впливають на права людини. Технічний та технологічний розвиток дає змогу збільшити продуктивність праці, що зумовлює зміцнення економіки, підвищення рівня життя. Окрім того, широке використання нових медичних та біотехнологій підвищує якість і тривалість життя. Поява ж «розумних» речей звільняє час для відпочинку і творчості – усе це створює передумови для підвищення гарантій реалізації прав людини та розширення їхнього змісту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Гострота проблеми впливу нових технологій на права людини призвела до її широкого обговорення у правовій літературі. У цій царині варто назвати праці таких науковців, як: G. Sartor,

E. Scotford, Дж. Сартор, К. Yeung, J. Coccoli, Kshitij Kumar Singh, Б. М. Кнопперс, К. Шваб. Але останнім часом посилюється інтерес і до питань розвитку прав людини за умов широкого використання біомедичних технологій. Це наукові доробки вчених у різних галузях наукових знань: Е. Ж. Судо, Ді Бернардо Дж., Рамон Л. Лукас, Е. Згречча, С. Пустовіт, І. Бойко та ін. Безпосередньо правові проблеми соматичних прав людини розглядають у своїх працях С. Стеценко, І. Сенюта, Р. Гревцова, П. Тищенко, Г. Терешкевич, О. Кашинцева та ін. У зв'язку із цим важливо досліджувати регулятивний потенціал чинної системи прав людини та можливі правові форми і напрями її трансформації в сучасному суспільстві.

Матеріали та методи. Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають у зв'язку з особливостями реалізації та розвитку соматичних прав людини.

Метою статті є аналіз правового регулювання соматичних прав, а також практики їх реалізації в умовах розвитку сучасних біотехнологій.

Методологічною основою виступають як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження. У статті були проаналізовані міжнародні акти та чинне законодавство, судова практика окремих держав, а також новітня медична практика у сфері сучасних біотехнологій. Дослідження є результатом узагальнення та систематизації тенденцій та перспектив реалізації конституційного принципу гідності особистості, а також певних загроз в умовах стрімкого розвитку біотехнологій та біоюриспруденції. За допомогою порівняльно правового та формально-юридичного методу встановлені межі реалізації гідності людини крізь призму реалізації соматичних прав.

Основні результати дослідження. Розвиток і впровадження новітніх технологій пов'язані з невизначеністю й означають, що ми поки що не маємо уявлення, як надалі розвиватимуться перетворення, зумовлені промисловою революцією. Сам факт їхньої складності та взаємозалежності у всіх секторах передбачає відповідальність всіх учасників глобальної спільноти – урядів, бізнесу, наукового світу та громадськості за роботу в тісній взаємо-

дії один з одним, необхідній для кращого усвідомлення тих новітніх тенденцій, які формуються сьогодні.

У науковій літературі з'явилось безліч робіт, у яких сформульовано перелік тих загроз, що стоять перед правами людини, які несе «біотехнологічна революція», про яку ми вище писали. Наприклад, розвиток інформаційних технологій може призвести до низки несприятливих наслідків. Автори наукових праць виділяють понад десяток основних загроз правам людини, які стали наслідком розвитку інформаційних технологій, серед яких: безробіття, відчуження людини від соціуму, соціальна ізоляція; нерівність, оскільки попит на високооплачувані робочі місця, що вимагають творчості та навичок, які не можуть бути замінені машинами, може задовольнятися лише висококласними спеціалістами; дискримінація, оскільки інформація, що зберігається в комп'ютерних системах, може використовуватися для розмежування між людьми шляхом класифікації їх на типи без урахування їхньої реальної ідентичності чи певних характеристик тощо [1, с. 18].

Загрози реалізації принципу гідності людини знайшли своє відображення в геноміці та базуються на втручанні та проникненні в соматичну (біологічну) природу людини та порушення балансу інтересів. Зокрема, сучасні технології, що допускають міжвидове змішання людини та об'єктів тваринного світу (пересадка шкіри свині людині 2019 р., створення химерних ембріонів, миші-химери та ін.), викликають жваві дискусії про видову недоторканність людини, її індивідуальну цілісність [2] і, як наслідок, про створення химер із невизначеним правовим статусом. У такому разі закономірним наслідком виступатиме окреслення меж людської гідності при отриманні нових біомедичних знань, а також переваги отриманої гібридної істоти, способів її реалізації з урахуванням принципів біобезпеки.

Наступною загрозою є відсутність єдиної практики застосування та оптимального поєднання балансу приватних та публічних інтересів у сфері геноміки, зокрема у питанні захисту геномної та генетичної інформації та обов'язкового ДНК-скринінгу (Burlington Northern Santa

Fe Railway Co; BNV Home Care Agency) при супутній загрозі комерціалізації геноміки (зокрема, у разі комерційної експлуатації отриманих геномних даних та інтересах окремих груп та компаній (Association for Molecular Pathology v. Myriad Genetics [2]), яка безпосередньо суперечить як принципу неприпустимості використання геному людини як джерела доходу, так і принципу неприпустимості применшення гідності особистості на основі генетичних характеристик, що відображено у ст. 2, 4 Загальної декларації про геном людини та права людини, 1997 р.).

Загалом цей список можна розширювати. Не менший список загроз правам людини складається і у випадку неконтрольованого використання біотехнологій. Висловлюються побоювання щодо можливості майбутнього соціального порядку, в якому до людей будуть ставитись залежно від їх готовності або здатності платити за поліпшення свого геному чи геному дітей, що призведе до порушення принципу дискримінації [3]. Зазначимо, що застосування технології геномного редагування щодо ембріона людини не має достатньої ефективності, щоб повністю гарантувати безпеку. Мутації, що виникають у нецільових локусах хромосом внаслідок введення конструкцій, що редагують, можуть впливати на організм дитини та передаватися від покоління до покоління, а їхні ефекти не завжди будуть доброякісними, передбачуваними чи оборотними. До кінця не вивчені можливі наслідки для людини та її потомства використання біоматеріалів, отриманих від гуманізованих моделей – трансгенних тварин, що містять функціонуючі гени, клітини, тканини або інші органіди людського організму, від тривалого використання у їжі трансгенних рослин і тварин.

Революційний розвиток технологій має таку швидкість, що суспільство не встигає усвідомити ступінь та широту їхнього впливу на суспільні відносини. Це породжує безліч етичних, правових, соціальних та культурних проблем. Розрив між появою й подальшим удосконаленням новітніх технологій та темпами соціальних змін і надалі поглиблюється, що є проблемою для знаходження консенсусних соці-

альних норм, оцінки їх суспільством та формулювання їх як норм законодавства. У цих умовах складно виробити ефективно правове регулювання виникаючих суспільних відносин. При цьому потрібно дотримуватися балансу між певною широтою меж регулювання для вільного розвитку технологій і наукових досліджень та нормативним закріпленням обмежень і заборон для запобігання ризикам і загрозам людської особистості, її гідності та прав. З огляду на це, система прав людини слугує таким правовим механізмом, оскільки вона має можливість запропонувати правові підходи для регулювання використання нових технологій з урахуванням традиційних цінностей визнання переваги людської особистості та її прав.

Отож найважливішою властивістю системи соматичних прав людини є її динамізм. Життєздатність і неминуще значення традиції прав людини залежать від того, наскільки вона може відповідати новим потребам і задовольняти занепокоєння, що властиве більшості народів світу [4, р. 314]. Ця якість передбачає безперервний розвиток системи. Як правило, він відбувається в кількох формах: доповнення переліку прав людини, розширення змісту конкретного права людини, підвищення правових та матеріальних гарантій його реалізації. Але якщо проаналізувати швидкість та обсяг змін прав людини в більшості європейських конституцій, то можна зауважити, що перелік прав і свобод людини є традиційним, конституційне закріплення нових прав людини з'являється вкрай рідко. Це свідчить про консервативність системи прав людини.

Ще однією характерною особливістю соматичних прав людини є значний регуляторний потенціал, закладений у загальних формулах прав людини. Відносно широке формулювання прав людини не відкидає, а пояснює конкретну роль прав людини у правовому регулюванні нових біотехнологій: вони виступають як основа для регулювання, вказуючи мету, яка має бути досягнута, збитки, яким треба запобігти, і механізм, який може правомірно обмежити деякі права відповідно до певних правил обмежень прав, закріплених у міжнародно-правових актах та судовій практиці.

Права людини мають абстрактне формулювання, що дає змогу використовувати конструкцію «права людини» у двох аспектах: «Ці положення значущі у плані проблем індивідуальної правоздатності та правосуб'єктності, але як вихідні правові засади, принципи права мають і загальнорегулятивне значення, і виступають як загальнообов'язковий правовий стандарт та конституційна вимога до правової якості офіційних нормативних актів, до організації й діяльності всіх гілок державної влади та посадових осіб. З огляду на це, *права людини можна розглядати як норми-правила та норми-принципи*, на що у своїх працях звертає увагу Р. Алексі. Він, зокрема, зазначає: «Вирішальним моментом відхилення правил від принципів є те, що принципи – це норми, які вимагають, щоб щось було реалізовано максимально можливою мірою з урахуванням їхніх правових і фактичних можливостей». Також він наголошує, що «принципи – це розпорядження оптимізації (optimization requirement), що характеризуються тим, що вони можуть бути задоволені різною мірою і що відповідний ступінь задоволення залежить не тільки від того, що фактично можливо, але також від того, що юридично можливо» [5, р. 47–48]. Тобто правила – це норми права, які містять конкретні розпорядження, а принципи встановлюють найбільш загальні та фундаментальні основи, цінності і права, які «стримують» або «направляють» публічну владу.

Отже, система соматичних прав людини є основою для регулювання новітніх сфер діяльності людини.

Щодо формування новітніх прав (прав четвертого покоління) потрібно відзначити, що сучасна тенденція розвитку системи соматичних прав людини за останні десятиліття змінилася. Визначальним напрямом є не «екстенсивний розвиток», тобто перелік соматичних прав людини, а «інтенсивний розвиток» – трансформація системи соматичних прав людини, за допомогою якої розширюється сфера суспільних відносин, які захищаються чинними правами людини, що містяться в конституціях держав світу. Водночас очевидно, що деякі нові права формуються, уточнюються їхні майбутні правові

контури для міжнародного визнання та введення до національного законодавства.

Тож можна зробити проміжний висновок про настання нової ери прав четвертого / п'ятого поколінь, що охоплюють різні соматичні, генетичні, інформаційні, цифрові, віртуальні та інші права, пов'язані з розвитком сучасних технологій. Аналогічні процеси визнання нових прав людини можна спостерігати й у сфері геноміки та біотехнологій. На міжнародному рівні в зазначеній галузі було прийнято низку документів, які містять перелік соматичних прав людини. Серед основних таких прав можна вказати: рівність у доступності професійної медичної допомоги; рівність використання досягнень у сфері геноміки; свободу згоди на медичне втручання; свободу згоди на геномні дослідження або лікування; свободу вибору отримання інформації про своє здоров'я; свободу вибору отримання генетичної інформації; право на конфіденційність інформації про здоров'я; право на конфіденційність генетичної інформації; заборона генетичної дискримінації або утиску прав у зв'язку з генетичними характеристиками людини (генетична рівність); право на прогностичне генетичне тестування; право на втручання в геном людини тільки з лікувальною метою; заборона на вибір статі дитини (обмеження репродуктивних прав); право на унікальність людської особистості (ідентичність людини); заборона комерційної вигоди під час використання свого тіла чи його частин; право на відшкодування невинуватих збитків, спричинених геномними дослідженнями тощо.

Із наведеного переліку можна зробити висновок, що зміст перерахованих соматичних прав людини, які мають регулювати нову сферу діяльності, онтологічно пов'язаний з фундаментальними основами прав людини – свободою та рівністю. Це означає, що інтереси особистості, які захищаються новими правами, є конкретними проявами, органічною частиною вже сформованих базових конституційних цінностей. Зокрема, право на конфіденційність генетичної інформації є частиною права на конфіденційність інформації про здоров'я людини; генетичне втручання

є одним із видів медичного втручання та може захищатися як декларація про свободу медичного втручання; свободу отримання генетичної інформації можна розглядати як частину свободи отримання інформації про здоров'я тощо.

Частина сформульованих соматичних прав впливає з прав людини, які вже закріплені в Конституції України [6]. Наприклад, конфіденційність генетичної інформації є вираженням права на приватне життя людини та одним із правомочностей зазначеного права, свободу вибору отримання генетичної інформації також можна розглядати як частину інформаційних прав людини. Отже, спеціальне закріплення на національному конституційному рівні соматичних прав та принципів їх існування й розвитку впливає з конституційних прав і свобод людини та загальних принципів права, таких як рівність, свобода, конфіденційність тощо. Проте в деяких конституціях соматичні права безпосередньо закріплені в тексті Основного закону.

Із найбільш характерних прикладів закріплення соматичних прав можна вказати Конституцію Швейцарії. Окрім загальних положень про право на життя, захист від катувань, право на захист приватного життя та інформаційних прав, право на здоров'я, у ст. 119, 120 та 121 Союзної конституції Швейцарської Конфедерації закріплено права у сфері репродуктивної медицини, генної інженерії людини та трансплантології. Право на захист своєї генетичної ідентичності закріплено в новій редакції ч. 5 ст. 5 Конституції Греції. У ч. 3 ст. 26 Конституції Португальської Республіки зазначено, що закон гарантує особисту гідність та генетичну ідентичність людської особистості, зокрема при створенні, розробці та використанні технологій та в наукових експериментах [7]. Як ілюстрацію об'єктивності такої характеристики конституційних положень можна навести приклад про арешт у США підозрюваного в серійних вбивствах колишнього поліцейського Дж. Дж. Деанджело. Його не могли зловити майже 40 років, але 2018 року це вдалося зробити завдяки ДНК, зданій його родичем із цікавості [8].

Водночас практика використання засобів

захисту прав людини, що діють у сфері генетичних досліджень, особливості генетичної інформації (може належати не лише індивіду, але й спільноті, що не обмежується тільки медичною тематикою), можлива поява нових об'єктів захисту (наприклад, людський зародок) порушують питання про формулювання спеціальних прав, що є складовою частиною системи конституційних прав людини в Україні. Проте не всі вищезазначені права людини, які впливають із положень міжнародних правових актів, що регулюють геномні дослідження, сформульовані в переліку чинних прав людини в Україні. Перелічені умови сприяють процесу формування нових прав людини.

Висновки. Дослідження питання про форми розвитку системи прав людини дає підстави для висновку, що використання сучасних біотехнологій безпосередньо впливає на права людини. Чинна система прав є гнучкою й адаптивною. Вона має значний потенціал для подальшого забезпечення основної функції – захисту гідності та прав особистості в нових умовах – через істотне розширення переліку прав людини, зокрема соматичних. Одночасно зростання сфер діяльності з використанням нових біотехнологій створює умови для формування нових прав людини, які поступово формуються та розвиваються. Таким чином, наведений огляд показав стрімкий попит науки та суспільства до активного застосування технологій біоудосконалення людини, що тягне за собою втручання у її соматичну та індивідуально-моральну природу, втілену у конституційному принципі гідності. У зв'язку з цим застосування інноваційних розробок геноміки має поєднуватися з глибоким аналізом перспектив та загроз реалізації конституційного принципу гідності людини як сучасного вектора розвитку нових біомедичних технологій.

Список використаної літератури:

1. Дерекко В.Н. Теоретико-методологічні засади класифікації загроз об'єктам інформаційної безпеки. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2015. № 2 (18). С. 16–22.
2. Romanovskiy G. B., Romanovskaya O. V. Human Rights and Modern Biomedicine: Problems and Perspectives. *RUDN Journal of Law*. 2021. Vol. 25, No. 1. P. 14–31.
3. Dupras C., Song L., Saulnier K. M., Joly Y. Epigenetic Discrimination: Emerging Applications of Epigenetics Pointing to the Limitations of Policies Against Genetic Discrimination. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fgene.2018.00202/full> (дата звернення: 26.05.2022).
4. Alston Ph. A Third Generation of Solidarity Rights: Progressive Development or Obfuscation of International Human Rights Law? *Netherlands International Law Review*. 1982. Vol. 29.
5. Alexy R. A. *Theory of Constitutional Rights*. Oxford, 2002. 463 p.
6. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.05.2022).
7. Конституція Португальської Республіки: сьома редакція, 2005. URL: https://web.archive.org/web/20141025184809/http://app.parlamento.pt/site_antigo/ingles/cons_leg/Constitution_VII_revisao_definitive.pdf (дата звернення: 26.05.2022).
8. Деанджело Джозеф. *Вільна енциклопедія «Вікіпедія»*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BB%D0%BE,%D0%94%D0%B6%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%84> (дата звернення: 26.05.2022).

Tarasevych T. Realization of human somatic rights in the conditions of development of modern biotechnologies

The article examines the realization of human somatic rights in the conditions of the development of modern biotechnologies. It is emphasized that the creation and use of new technologies affect human rights in two ways. Technical and technological development makes it possible to increase labor productivity, which leads to strengthening of the economy and increase in the standard of living.

In addition, the widespread use of new medical and biotechnologies increases the quality and length of life. The gap between the emergence and further improvement of the latest technologies and the pace of social change continues to deepen, which is a problem for

finding consensus social norms, evaluating them by society and formulating them as legal norms. Under these conditions, it is difficult to develop an effective legal regulation of emerging social relations. At the same time, it is necessary to maintain a balance between a certain breadth of regulatory boundaries for the free development of technologies and scientific research and the normative consolidation of restrictions and prohibitions to prevent risks and threats to the human personality, its dignity and rights. In view of this, the human rights system serves as such a legal mechanism, as it has the opportunity to propose legal approaches to regulate the use of new technologies, taking into account the traditional values of recognizing the superiority of the human personality and his or her rights.

The object of research is legal relations arising in connection with the peculiarities of the implementation and development of somatic human rights.

Both general scientific and special research methods are the methodological basis. The article analyzed international acts and current legislation, judicial practice of individual states, as well as the latest medical practice in the field of modern biotechnologies. The study is the result of the generalization and systematization of trends and prospects for the implementation of the constitutional principle of the dignity of the individual, as well as certain threats in the conditions of the rapid development of biotechnology and biojurisprudence. With the help of the comparative legal and formal legal method, the limits of the realization of human dignity are established through the prism of the realization of somatic rights.

The purpose of the article is to analyze the legal regulation of somatic rights, as well as the practice of their implementation in the conditions of the development of modern biotechnologies.

It was concluded that the practice of using means of protection of human rights operating in the field of genetic research, the peculiarities of genetic information (may belong not only to an individual, but also to a community that is not limited to medical topics), the emergence of new objects of protection is possible (for example, human embryo) raise the question of the formulation of special rights, which is an integral part of the system of constitutional human rights in Ukraine. However, not all of the above-mentioned human rights, which derive from the provisions of international legal acts regulating genomic research, are formulated in the list of valid human rights in Ukraine.

Key words: *human rights, somatic rights, biojurisprudence, medical law, biotechnology, rule of law, legal regulation.*